

POZOJ

Tone Ravnikar

Muzej KC Ivana Napotnika Velenje

PRISPEVEK K ŠALEŠKIM MITOLOŠKIM ZGODBAM

Prispevek, ki je pred vami, je natančno to, kar sporoča njegov naslov: prispevek in nič več. To pomeni, da si avtor ne domišlja, da je kakorkoli obdelal vprašanje mitologije v Šaleški dolini in njeni okolici ali da je podal kakršnekoli dokončne odgovore na zastavljena vprašanja. V tem kratkem prispevku želim zgolj opozoriti na zanimivo prekrivanje nekaterih dejstev, ki bi lahko nakazovala dolgotrajni obstoj staroslovanskega verovanja ter s tem morda tudi slovansko kultno središče na področju današnjega Doliča in v Šaleški dolini. Vendar pa bo potrebno dejstva, ki jih bomo našli, še preveriti in razložiti.

Nastanek tega članka je sprožilo prijetno srečanje nekaterih zainteresiranih posameznikov, na katerem se je govorilo tudi o simbolni figuri, ki bi morda lahko v prihodnosti predstavljala Šaleško dolino. Med mnogimi predlogi in idejami se je pojavila tudi ideja o figurici *pozója*, mitološkega bitja (lintverja¹), ki je živelo v Hudi luknji ter se hodilo prehranjevat v Šaleško jezero. Zgodbo verjetno pozna mnogo domačinov v inačici, ki jo je zapisal Gustav Šilih v svoji “*dolinski bajki*” oz. mladinski povesti *Nekoč je bilo jezero* (1921). Šilih je zgodbe o Šaleškem jezeru in “lintverju”, ki so bile v Šaleški dolini žive in jih je nepotvorjene zapisal Fran Mlinšek, zelo svobodno interpretiral, kljub temu pa je ohranil osnovno jedro teh zgodb, tako da jih bomo na tem mestu povzeli tudi mi in uporabili za nadaljnje razmišljanje.

V tem članku nas bo zanimal del tiste zgodbe, ki se tiče samega *pozója*. Sicer pa je Šilih uporabil kar nekaj zanimivih tem iz predkrščanske in krščanske mitologije, in je iz tega vidika sama “*dolinska bajka*”, kot jo imenuje, dokaj zanimivo branje. Tu naj opozorimo le na starozavezni motiv Kajna in Abela, živinorejca in poljedelca, ki si stojita nasproti in njuno nasprotje se ravno tako kot v Svetem pismu konča s smrtjo enega od njiju. Živinorejec in vojščak je predstavljen kot “trden in odločen mož”, medtem ko je poljedelec “gobezdav in napuhnjen slabič”.

Toda pojdimo raje k Šilihovi verziji zgodbe o *pozóju*. *Pozój* je mitološka pošast, jezerski zmaj (lintver), ki je kot tak ostal v spominu *Zalesčanov* (staroslovanskih prebivalcev Šaleške doline), pred mnogimi leti strahoval prebivalce Doline, nato pa ga je Veles², zaščitnik in glavni priprošnjik *Zalesčanov*, prepodil v Hudo luknjo. *Zalesje* je predstavljeno kot dolina, sredi katere leži jezero, okoli tega jezera pa so razvrščena slovanska gradišča, med katerimi sta najpomembnejši *Podgorje*, kjer je ležal tudi Velesov hram, in *Skalsko (Na Skalrah)*, kjer je domoval najpomembnejši rod, iz katerega so izhajali tudi dolinski starešine. Toda zaradi napak, ki so jih *Zalesčani* storili ob sporu med obema omenjenima bratoma, se *pozój* ponovno pojavi v *Zalesčanskem jezeru* in ugonobi podgorskega starešino. Stojan, maloprej omenjeni živinorejec, ki ga je jezerska zadruga izobčila,

*Dolgo kačasto telo, nagajiv pogled - pozoj,
pravljíčno prijazen našim najmlajšim.*

Ilustracija: Stane Hafner, znak Založništva Pozoj; Neda Hafner.

ker ni hotel maščevati smrti svojega poljedelskega brata, saj jo je po nesreči zagrešil njegov najboljši prijatelj in sodrug iz vojnih časov, pa se odloči, da bo odrešil Zaleščane tako, da razkolje skalo, ki na vhodu v sotesko Penk preprečuje, da bi jezero odteklo. Ko namera uspe, se mora pozoj umakniti proti Hudi luknji, kjer pa ga maščevalni Sloveni najdejo in pobijejo.

Pozoja avtor opiše na več mestih. Kratko bi te opise lahko povzeli takole: *pozoj je imel dolgo truplo s štirimi kratkimi nogami, na katerih so bili kremplji. Telo je bilo pokrito z luskinami, ki so bile zelene barve. Na hrbtu je imel nazobčan greben, vrat pa je obkrožal "silen grebenast obroč"*. Vidimo, da je Šilihov opis mešana lintverjev, kakršne vidimo upodobljene ob sv. Marjeti, ter zmajev, ki sta jih pokončevala sv. Jurij in sv. Mihael. (K tem trem svetnikom se bomo v nadaljevanju še vrnili.) Vsekakor pa je bil Šilih pri opisu svoje pošasti zelo nedosleden. Na enem mestu piše *o pozojevih nogah in krempljih*, vendar je iz zgodbe očitno, da *pozoj ni znal hoditi* in da se je izogibal kopnega kot hudič križa, pri opisu živali pa *nikjer niso omenjene plavuti ali vsaj plavalne noge*, ki jih je kot vodna žival moral imeti.

Zgodba ali boljše "*dolinska bajka*", kakor je svoje delo označil avtor sam, je ravno tako kot opis pozoja sestavljena iz mnogih elementov, ki jih vseh sicer ne najdemo v sami Dolini. Zato si pogledjmo, kaj pa je vendarle tisto avtohtono, kar je Šilih lahko pobral iz samih mitoloških bajk, ki so jih bajali ljudje še v začetku tega stoletja, ko jih je Šilihov tovariš Mlinšek zvesto zbiral in zapisoval³.

Da so bile zgodbe o jezeru v Šaleški dolini in tudi o lintverju res žive, nam priča *ljudsko ime prafarne cerkve Šaleške doline*, ki so jo imenovali tudi *Sv. Jurij na Jezeru*, ter *kratke zgodbe o lintverju*, ki jih povzemamo zapisane po Franu Mlinšku⁴. Za naše razmišljanje pa je zanimivo, da po našem vedenju ni nikjer najti omenjene *Hude luknje* kot *lintverjevega bivališča* oziroma *ječe*, kot je to zapisal Šilih. Toda! Ravno v okolici Hude luknje najdemo kar nekaj zanimivih dejstev. Pogledjmo si jih nekaj.

V podzemeljski votlini Pilenci⁵ so nekdaj bivale zale žene. Te so Tisnikarju, kmetu, ki je živel na Tisniku, večkrat svetovale,

kaj naj seje. Neke zgodnje pomladi so mu rekly: "Sej bob, sej bob!". Tisnikar je res storil tako in tisto leto je imel toliko boba, da ga ni imel kam spraviti. Dokler so zale žene prebivale tam, je bilo vsako leto tako in Tisnikar je imel vsega v izobilju. Pozneje so se vile prestavile, ker so pastirji preveč pokali z biči okoli njihovega prebivališča in od takrat "ni bilo več tako dobro v tistih krajih."⁶

V okolici Hude luknje so v srednjem veku poznali ledinsko ime *Tvarožič*⁷. Beseda *Tvarog* je druga oblika imena slovanskega boga Svaroga. *Svarog* spada med najbolj misteriozne in nepoznane bogove iz slovanskega panteona. Običajno ga razlagajo kot boga sonca in enega najvišjih slovanskih bogov⁸. J. Peisker pa v delu *Tvarog, Jungfernsprung und Verwandtes* posveti svojo pozornost še eni toponomastični skupini. To je skupina, ki je vezana na koren *deva*, kar v sanskrtu pomeni "bog". V tej skupini si stojita nasproti *devin* (v tem primeru v pomenu "zli duh") in *svarožič* (oziroma ekvivalent *svetovid*, sv. Vid). Na imena s tem korenem se mnogokrat veže še pristavek *skok* (ali *skala*, *pečina*). Na te "*Devine*" navezuje tradicija povest s tipično vsebino, v kateri se reši deklica pred zasledovanjem nezaželenega ljubimca s skokom v globino. Toda za to zgodbo se pravzaprav skrivata dve mitološki bitji, ki so jih Slovani prevzeli v svojo mitologijo iz Zoroastrove religije: *Deva* je pravzaprav iranski *daeva* - bog. Beseda *deva* bi potemtakem imela v slovanskih jezikih dvojni pomen: 1. *deklica* (*devica*) in 2. *deva* - bog, *zli duh*; ko je drugi pomen potemnel, je bila dana možnost, da se razvije ob kulturnih "scenah" *Deva* - *Svetovid* ljudska povest o zasledovani devici, ki skoči v globino. Ob tem je seveda potrebno opozoriti še na dejstvo, da imamo na prostoru nad Hudo luknjo ne samo izginito *ledinsko ime Tvarožič*, temveč tudi *cerkev sv. Vida* in torej izpolnjeno dvojico, ki jo iščemo. Kult sv. Vida je namreč krščanska cerkev sistematično vpeljevala na tistih krajih, kjer je bilo še živo čaščenje *Svetovida* oziroma njegovega ekvivalenta *Svaroga*. Čaščenje svetega Vida so k nam prinesli saški karantanski vojvode. Prvi tak je bil Henrik, karantanski vojvoda konec 10. stoletja. Ti so čaščenje tega svetnika uspešno uporabili že pri pokristjanjevanju svojih vzhodnih slovanskih sosedov, ga kasneje razširili na Češko (cerkev sv. Vida na Hradčanih v Pragi) ter tudi v naše kraje.

Opozoriti je potrebno še na eno svetniško dvojico, ki se pojavi na geografskem začetku in koncu pozojevega bivališča. Nad Doličem stoji cerkev sv. Marjete na Lošperku, ki jo domačini imenujejo cerkev sv. Marjete na Jezeru! Ob tej cerkvi je doma tudi zelo tipična lagenda, ki govori o tem, kako je sv. Marjeta premagala lintverja, ki je živel v tem jezeru, zaradi česar je to jezero tudi presahnilo, in kako so na hribu, ki je bil prvotno otok sredi jezera, postavili v zahvalo cerkev, posvečeno sv. Marjeti⁹. Na drugem koncu mitološkega pozojevega bivališča pa je stala cerkev sv. Jurija v Škalah, ki je, kot smo maloprej že opozorili, ravno tako nosila pridevek "na jezeru". Poleg tega zelo značilnega podvajanja je seveda nujno opozoriti še na to, da sv. Jurij in sv. Marjeta pogosto nastopata skupaj. V večini legend sta tesno povezana (v nekaterih nastopata celo kot brat in sestra). Oba upodabljajo z zmajem, ki ga ubijeta (Jurij) bodisi ukrotita (Marjeta). Tega zmaja, ki je pri Juriju "pravi" zmaj, medtem ko je pri Marjeti običajno upodobljen kot lintver, razlagajo običajno kot simbol zmage krščanstva nad poganstvom. Po drugi strani pa v tem vidijo tudi simbol zmage nad zimskim demonom (Marjeta); nekaj podobnega pa bi lahko domnevali tudi za sv. Jurija, saj je jurjevo od nekdanj praznik pomladi (Zeleni Jurij in podobni običaji). Avtorji¹⁰ pa tudi domnevajo, da je sv. Jurij nadomestil neko slovansko pomladansko božanstvo (Vesnika, čigar zasluga je bila, da je narava vsako leto spet oživela, ali morda Jarila, ki ga poznajo Rusi). Zelo značilno pa je, da imamo v Šaleški dolini cerkev posvečeno tudi tretjemu preganjalcu poganstva - sv. Mihaelu. Poleg tega spadata cerkvi sv. Jurija v Škalah in sv. Mihaela v Družmirju med najstarejše cerkve te doline. Škalska cerkev je glede na svoj nekdanji prafarni status skoraj gotovo celo najstarejša cerkev v Dolini, kar še potrjuje "antipogansko" politiko, ki je gotovo usmerjala nastanek obeh patrocinijev.

Nekoliko izven mitološkega bivališča pozoja, pa vendar v njegovi neposredni bližini, najdemo še eno tipično ledinsko ime. V bližini Forhteneka v Ravnah poznamo ledinsko ime *Dervišnik* (tudi *Dervišnik*), ki ga najdemo zapisanega že v forhteneškem urbarju leta 1480 kot *Tybeiner*, *Tyweiner* in nas ponovno napelje na koren "deva", ki smo ga že spoznali.

Če poskusimo zelo na kratko povzeti doslej povedano, lahko ugotovimo vsaj to, da *zgodba o pozaju ni samo še ena zgodba brez osnove, katere edina dobra lastnost bi bila, da se "dobro bere"*. Zapisane indice je seveda potrebno preveriti in soočiti z današnjim, sicer zelo skromnim védenjem o slovanski mitologiji (za kar pa se avtor ne čuti usposobljenega); takšni, kot so, pa nam kažejo na dolgotrajno in čvrsto zakoreninjeno staroslovansko tradicijo, in sicer v sami Šaleški dolini, še posebej pa v okolici Doliča. Skoraj neverjetno se nam zdi, da bi pri vsem zapisanem šlo za golo naključje. Tako se nam lik pozoja ne kaže več kot zgolj zanimiva in slikovita figurica vodnega zmajčka, ki se je nekaj časa prehranjeval po naši dolini, temveč pomeni mnogo več. *Pozoj je simbol zakoreninjenosti slovanske starožitnosti*. Simbol, ki je preživel pokristjanjevanje¹¹, ki je bilo v naših krajih povezano tudi z zamenjavo domačih vladarjev s tujimi (nemškimi vojvodami in fevdalci) ter je kot tako ves čas ohranilo določeno negativno konotacijo. Zakoreninjenost teh simbolov kaže, da so (najprej zavedno, kasneje pa nezavedno) predstavljali duhovno zavetje šaleškim ljudem ter čuvali njihovo samobitnost in izjemnost.

OPOMBE

¹Beseda *pozoj* je danes že povsem izginila iz rabe, naši predniki pa so jo poznali in uporabljali v pomenu zmaja. Še danes jo v Medžimurju uporabljajo starejši ljudje, med mladimi pa je tudi že povsem izginila.

²Šilih je izbral *Velesa* kot zaščitnika Zaleščanov gotovo tudi z mislijo na možni koren imena *Velenje*. Koren bi lahko bila slovanska beseda "veln", kar pomeni *krčevina, laz*. Tudi ime slovanskega boga, zaščitnika poljedelskih šeg, bi lahko imelo isti koren. Več o Velesu si lahko zainteresirani bralec prebere v knjigi Damjana Ovsca, *Slovanska mitologija in verovanje*. Na tem mestu naj še zapišem, da je Šilih pokazal v bajki veliko poznavanje staroslovanske mitologije, saj je npr. ime pevca Zaleščanov, ki ga med ostalimi pokonča pozoj, *Bojan*,

torej isto ime, kot ga ima pevec v znani ruski *Pesnitvi o pohodu Igorjevem*, ki je v tej pesnitvi označen tudi kot *Velesov vnuk!*

³Mlinškove rokopisne zvezke sta za objavo pripravila Jože Hudales in Ivo Stropnik. Izšli so leta 1991 kot sedmi zvezek domoznanske zbirke *Šaleški razgledi*.

⁴Jože Hudales, Ivo Stropnik, *Mlinškovo berilo*, Šaleški razgledi 7, Velenje 1991, str. 100.

⁵Jama na pobočju Tisnika nad Hudo luknjo in v bližini jame Špehovke, ki je pomembna tudi kot prazgodovinsko najdišče, kjer so našli med drugo svetovno vojno ostanke prostoročno izdelane keramike in rimsko fibulo iz 2. stoletja po Kristusu.

⁶Jože Hudales, *Ljudska kultura v Šaleški dolini*, Šaleški razgledi 2, Velenje 1989, str. 118.

⁷Izginulo ledinsko ime v urbarju gosposčine Valdek iz c. 1480, povzeto po J. Peisker, *Tvarog, Jungfernsprung und Verwandtes*, Blätter für Heimatkunde IV, 1926, št. 7-8, str. 49.

⁸Več o tem skrivnostnem bogu gl. v: Damjan J. Ovsec, *Slovenska mitologija in verovanje*, Ljubljana 1991, str. 123 ss.

⁹Opozoriti je treba, da je bilo ob tej cerkvi pred leti najdenih mnogo sporadičnih arheoloških najdb; da so ob cerkvi še danes vidni ostanki neke stavbe, ki je zaenkrat še neraziskana in tako neopredeljena, ter da je Ignaz Orožen zapisal, da je možno, da imamo na tem mestu opravka z rimsko poštno postajo Uppelae. Enako trditev postavlja Jaroslav Šašel za Staro vas pri Velenju (!).

¹⁰Damjan J. Ovsec, *Slovenska mitologija in verovanje*, str. 470 in 485. Niko Kuret, *Praznično leto Slovencev*, I. knjiga, Ljubljana 1989, str. 253 ss in 504 ss.

¹¹Tu naj opozorim še na eno zanimivost. Žena Stojana, glavnega junaka Šilihove dolinske bajke, je bila potomka vojne ujetnice, ki so jo Slovani pripeljali iz Furlanije in je bila (verjetno) kristjanka. Vsaj v bajki je označena kot "krščenica". Torej dekla, ki pa je bila krščanske vere. To bi lahko bil zanimiv nastavek za dodaten zaplet zgodbe, ki bi se tudi povsem pokrilo z mitološkim lintverjevim simbolom, vendar tega Šilih ni razvil.